

Выяснены социальные предпосылки и закономерности футбольных дерби стран Северной Европы. Проанализированы особенности футбольных дерби в разных частях стран Северной Европы в зависимости от социальных и демографических особенностей регионов.

Social pre-conditions and conformities to of football derbies in the countries of North Europe are found out. The features of football derbies in different parts of countries of North Europe are analysed depending on the social and demographic characteristics of regions.

УДК 316:473.743(477)

**Ю. О. Свеженцева,
І. В. Щербакова**

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИМІРЮВАННЯ МОДАЛЬНОСТЕЙ СТРАХУ

Ідентифіковано та описано методичні проблеми соціологічного вимірювання модальностей страху, а також розроблено пропозиції щодо підвищення валідності та надійності вимірювання цих феноменів. Обґрунтовано висновок, що побоювання, утлумачені як знані страхи, є найбільш придатними для вимірювання методом соціологічного опитування.

Останніми роками світові тенденції інтенсифікації багатьох соціальних процесів, соціально-економічні, політичні кризи підривають передбачуваний для людей розвиток суспільства, вносять дезорієнтацію, ускладнюють адаптаційні процеси. Постійна необхідність пристосування до дійсності, що змінюється, спричинила сильні емоційні реакції серед населення, а саме посилення тривожності, страхів та побоювань у суспільстві. Саме ці соціальні настрої викликали хвилю уваги соціологів багатьох країн, зокрема пострадянських, до вивчення різних модальностей страху, що набули масового характеру.

Дослідження страху виникли спочатку як емпіричні і тільки пізніше стали оформлятися теоретично. Проблематика соціальних страхів порушена у роботах В. О. Андрусенко, Д. М. Барбалета, З. Баумана, У. Бека, А. Віддавські, Е. Гідденса, О. О. Голіва, Є. І. Головахи, А. Д. Гудкова, К. Дейка, Б. В. Дубіна, В. І. Зубкова, В. О. Іванової, В. М. Кузнецова, Д. Луптон, Ю. О. Левади, Н. Лумена, С. Я. Матвєєвої, Н. В. Паніної, В. І. Паніотто, О. В. Покальчука, А. І. Пригожина, Н. І. Соболевої, Дж. Тернера, В. Е. Шляпентоха, В. М. Шубкіна, В. О. Ядова, О. М. Яницького та ін. Разом із збільшенням уваги до цієї тематики гостро постало питання розробки та удосконалення методик для соціологічного вивчення модальностей страху. Можна стверджувати, що й сьогодні соціологи знаходяться у активному пошуку адекватних та надійних методів дослідження та виміру всіх проявів масових страхів.

Метою статті є ідентифікація і опис методичних проблем соціологічного вимірювання модальностей страху, а також розробка пропозицій щодо підвищення його валідності та надійності.

Модальності страху (страх, побоювання, острах, тривога, жак та ін.) як суспільні настрої є і соціокультурним, і психофізіологічним явищем; проявляються у певних станах почуттів та розуму тих чи інших соціальних груп у певний період часу та накладають відбиток на їх поведінку. Семантичний аналіз показав, що поняття «страх», «побоювання», «острах», «тривога», «жах» досить важко відокремити одне від одного. Причини всіх цих проявів страху з часів античності пов'язувалися з передчуттям зла, як передбачення певної негативної закономірності, а сам страх розглядався як відчуття цієї можливості.

Емпіричні дослідження російських та українських вчених масових переживань страху проводилися з використанням кількісних методів. Так, наприклад, при вимірюванні присутності побоювань і страху серед інших громадських настроїв фахівці російського «Левада-центру» застосовують наступні питання [1, с. 7–8; 2]:

- Що Ви зазвичай відчуваєте, думаючи про майбутнє? (Варіанти відповіді – упевненість, оптимізм; надія; спокій, без особливих сподівань; тривога, побоювання; страх, відчай; нічого з цього).
- Яким був Ваш настрій у останні дні? (Варіанти відповіді – добрий настрій; нормальний, рівний стан; відчуваю напруження, роздратування; відчуваю страх, сум; важко відповісти).
- Які почуття проявились, зміцніли особисто у Вас/у людей з Вашого оточення за останній рік? (Варіанти відповіді – надія; стомленість, байдужість; самотність; страх; почуття власної гідності; образа; розгубленість; заздрість; відчай; упевненість у завтрашньому дні; почуття свободи; озлоблення, агресивність; відповідальність за те, що відбувається у країні; гордість за свій народ; інше; важко відповісти).
- За останні 4 роки у країні стало більше або менше страху (поряд із радістю, впевненістю, свободою, порядком)?

При проведенні міжнародних порівняльних досліджень соціальної тривожності використовуються наступні питання [3]:

- Ви упевнені або не впевнені у своєму майбутньому? (Варіанти відповіді – повністю впевнений; мабуть, впевнений; мабуть, не впевнений; повністю не впевнений).
- Життя у нашій країні стає: (варіанти – безумовно більш безпечним; скоріше більш безпечним; скоріше більш небезпечним; безумовно більш небезпечним).

Незважаючи на показну банальність різних проявів страху, спроби їх кількісного виміру викликають безліч методичних про-

блем. Ці проблеми головним чином пов'язані з тим, що модальності страху мають два важливих компоненти: емоцію як стан фізіологічного збудження та когніції як інтерпретацію, пояснення цього стану. Під час опитування респондент може й не відчувати емоційного стану, адже останній є ситуативно обумовленим, а пережити в уяві страшаючу ситуацію може бути важко, в першу чергу за браком часу. Крім того, за допомогою опитування практично неможливо виявити неусвідомлюваний або прихований страх, але ж, як свідчить соціологія катастроф та емоцій, саме в такий стан може перейти гострий страх, якщо небезпека загрожує досить тривалий час і немає можливостей її уникнути.

При опитуванні вимірюється не власне настрої або емоційний стан респондента, а інтерпретація респондентом свого настрою. Як вже було показано американськими дослідниками Стенлі Шахтером і Джером Сінгером [4], визначальним для емоції є не особливості фізіологічного збудження, а спосіб, яким людина пояснює цей стан збудження. Один і той самий стан фізіологічного збудження можна було б назвати будь-яким словом, що означає якість із різноманітних емоційних переживань, залежно від когнітивних аспектів ситуації. Вони довели, що коли людина буде пояснювати стан збудження неемоційним чином, то й емоцій ніяких не відчуватиме. Отже, велике розмаїття емоцій пояснюється способами інтерпретації людьми свого збудженого стану, а ці способи інтерпретації, звісно, мають соціально-культурне походження. Тому респондентам дуже важко розрізнити страх, побоювання серед інших станів, з якими останні можуть перетинатися або межувати у реальному житті, та визначити інтенсивність емоційних переживань.

Іншою проблемою є те, що оцінка теперішнього емоційного стану значною мірою не співпадає з оцінками стану у минулому або відносно майбутнього. Так, при оцінці настрою в останні дні «страх, сум» відзначає значно менший відсоток респондентів (у Росії цей показник коливається у межах 7–12 %), ніж «страх» як почуття, що проявилось, зміцніло у респондента за останній рік. У відчуттях відносно майбутнього страх відзначає майже така ж кількість, як і страх в останні дні. Проте ще майже третина опитаних, думаючи про майбутнє, відчуває побоювання та тривогу. В цілому ж тривожні емоції відносно майбутнього відчуває значно більше респондентів, ніж відносно теперішнього часу. Все це вносить значні складнощі щодо операціоналізації модальностей страху, а також обмежує можливості дослідників у порівняльному аналізі та при оцінці динаміки громадських настроїв.

Крім того, люди частіше приписують стан побоювань, страху іншим людям, ніж собі. Є значна різниця між тим, що відчуває респондент за його оцінкою сам, і тим, як він/вона оцінює настрої свого соціального оточення. Показник «відчуваю побоювання, страх», як показує практика емпіричних досліджень, завжди нижче оцінок того ж самого у оточення. Крім того, за даними «Левада-

центру» перший показник відрізняється стабільністю, а другий демонструє значні та малопередбачувані коливання, які важко інтерпретувати.

Додатковою методичною складністю є те, що люди в цілому не можуть адекватно оцінювати зміну громадських настроїв. Так, попри стабільність у часі (і навіть деякого зменшення) відсотка тих респондентів, хто сам відчуває побоювання і страх, більше половини опитаних вважають, що страху за останні 4 роки у країні стало більше, і цей показник має тенденцію до зростання.

Отже, побоювання і страхи як суспільне явище мало співпадають за кількісними та динамічними характеристиками з емоціями страху та побоювань в їх масовому прояві. У дослідників громадських настроїв, зокрема страхів, укріплюється критичне ставлення до можливості адекватно вивчати це явище за допомогою кількісних методів.

Не менш проблемними є методики вимірювання страхів перед конкретними подіями і процесами [1, с. 9; 5–8]. Респондентам зазвичай пропонується перелік від 10 до майже півсотні різних потенційних об'єктів страху, і вони мають визначити по кожній із позицій переліку інтенсивність свого почуття страху від «зовсім не відчуваю страху» до «відчуваю постійний страх». Далі для кожного об'єкта страху розраховувались індекси, за допомогою яких можна було порівнювати інтенсивність переживання цієї емоції. Такий підхід має й свої недоліки: узагальнені показники хоча й надають можливість порівняння, але при цьому нівелюється важлива для розуміння страхів інформація. Натомість ми пропонуємо оцінювати кожний об'єкт страху за двома показниками – поширеність та інтенсивність страху, і ця методика вимірювання надає таку можливість. Одразу зазначимо, що динаміка цих показників часто не співпадала: деякі страхи ставали більш поширеними, але не збільшувались в інтенсивності, і навпаки, зростала інтенсивність при зменшенні поширеності.

Слід зазначити, що використання соціологами різних переліків потенційних об'єктів страху, невідповідність у формулюванні призводять до того, що часто практично неможливо порівняти результати досліджень між собою у територіальному розрізі або часовій перспективі, за винятком деяких моніторингів, які проводяться з використанням однієї методики. Так, наприклад, при одному вимірюванні варіанти відповідей «низький рівень життя» та «безробіття» сформульовані окремо, а в іншому дослідженні ці дві відповіді поєднані, що не дає можливості оцінити динаміку страху безробіття як окремого явища [6–8]. Такі ж методичні проблеми з валідністю вимірювання та порівнянням результатів зустрічаються і в українській дослідницькій практиці [9–12].

При аналізі рейтингу найбільш поширених у суспільстві страхів був помітним сильний детермінуючий вплив засобів масової інформації. Саме вони завжди головним чином визначають, чого слід

боятися. Разом з тим методика досліджень не була націлена на з'ясування того, чи є об'єктивні підстави боятися того, що нав'язується ЗМІ, а також як часто у повсякденному житті, поза впливом мас-медіа, люди фізіологічно відчують стан страху у зв'язку з цими об'єктами.

Аналіз колективних страхів перед конкретними соціальними подіями і процесами, а також порівняння результатів досліджень теж змусили поставити під сумнів надійність існуючих методик та їх валідність відповідно до показників, що мали бути виміряні. Як зазначила А. В. Мігунова [13, с. 22], емпірично вивчати це переживання досить складно. Є труднощі з його операціоналізацією, диференціацією ступенів інтенсивності, виділенням серед інших станів, інтерпретацією отриманих результатів та ін. У підсумку деякі соціологи визнають, що не вимірюють безпосередніх переживань страху, що слова «емоція» і «страх» у їхніх опитуваннях носять метафоричний характер.

Вищезгадані методичні проблеми показують умовну придатність таких методів, як масове опитування, для вивчення модальностей страху, що в свою чергу примушує науковців до пошуку нових методологічних підходів та методик для вивчення цих соціальних явищ.

Песимістичні погляди вчених щодо можливості валідного і надійного кількісного соціологічного виміру модальностей страху все більше налаштовують їх до використання якісних методів, принаймні на перших етапах дослідження. Цілком погоджуючись із необхідністю переважного застосування якісних методів для дослідження побоювань, все ж таки зазначимо, що деякі кількісні методи є незамінні.

Які ж модальності страху найбільш придатні для вимірювання за допомогою соціологічного опитування? На нашу думку, такими є побоювання. Загальноприйнятим є тлумачення побоювань, яке було надане Є. П. Ільїним [14]: побоювання – це узагальнюючий термін, що характеризує відношення людини до небезпечних ситуацій, і вони не обов'язково зв'язані з переживаннями тієї або іншої емоції. Ці ситуації можуть викликати у людини тривогу, страх різного ступеня виразності (від остраху до жаху і паніки), тобто супроводжуватися переживаннями, але можуть бути сприйняті і без переживань, коли людина обмежується лише констатацією небезпеки. Саме тому побоювання слід вивчати як *знаний страх*, зафіксований в емоційній пам'яті разом з об'єктом, що його викликав, але не обов'язково пережитий в момент соціологічного вимірювання (опитування), тобто вивчати як знання про страхи. А вивчення феноменів, що мають відношення до знань, дуже добре здійснюється за допомогою опитувальних технік. Разом з тим модальності страху, в яких емоційна складова є визначальною, на нашу думку, слід вимірювати через включене або необструктивне спостереження або експеримент.

Ці висновки дають підґрунтя для соціологічної дефініції побоювань як *передбачення можливих втрат цінних ресурсів* (у широкому, соціологічному розумінні останнього терміна, тобто як відчужувана або невідчужувана приватна власність, що цінується у суспільстві). Цей феномен, фактично, є глумаченням можливості, що не суперечить філософським трактуванням побоювань і страху. Що ж до суспільних настроїв, то є цілий спектр явищ, які є беземоційним (або майже таким) передбаченням можливих втрат важливих ресурсів. У них когнітивна складова є визначальною, а емоційна (якої може і не буде взагалі) – другорядною. Таке передбачення є скоріше осмисленням, яке припускає великий ступінь рефлексії й інтерпретації, і воно зазвичай висловлюється як «я остерегаюся», «я побоююся», а не «я боюся». Ці майже емоційно нейтральні явища є теж важливими детермінантами людських дій, а отже соціальних процесів і явищ.

Кожна наукова дисципліна більше зацікавлена на якомусь одному з проявів страху. Психологія та психіатрія роблять акцент на тривозі. Для філософського осмислення домінуючою ознакою виступає саме страх у тій чи іншій модальності. Для соціологічного вивчення цих феноменів на перший план, на нашу думку, мають виходити побоювання.

Варто аргументувати необхідність такого «широкого» визначення побоювань, з акцентом на їх когнітивній природі, при соціологічному вивченні цих феноменів. По-перше, у громадській думці побоювання є більш поширеним явищем, ніж страхи, і межа між ними в індивідуальній свідомості дещо розмита. При масових опитуваннях значно більше людей відзначають побоювання як домінуючий настрій, ніж страхи (в Росії приблизно 35 та 7 відсотків відповідно).

По-друге, у нашому світі стресогенні фактори впливають на людей дедалі сильніше, і це, безумовно, позначається на культурі як сукупності знань, символів, норм, цінностей, які зв'язують між собою індивідуальні дії; визначають «нормальні» форми виявлення та характер емоцій, зокрема страху, відповідно до ситуацій; встановлюють правила і терміни, в яких описується картина світу. Суб'єктивні переживання страху, тривоги, як і потреба уникнути того, що викликає побоювання, екстерналізуються і об'єктивуються, створюючи соціально-культурні інститути сучасного світу, які, у свою чергу, через вдале зародження/підсилення/зменшення побоювань, управляють (а скоріше маніпулюють) людськими діями. Страх, побоювання постійно перетворюються з глибоко суб'єктивного переживання в соціокультурну тему: будучи формою вияву сукупності внутрішніх станів, страх та побоювання постійно знаходять втілення в різних формах комунікації. Соціальний розподіл знання про те, чого слід боятися, чому й що потрібно робити для забезпечення себе і інших, є визначальним для розуміння людських вчинків, колективних дій та функціонування інститутів.

Вивчення побоювань як знань про страхи знімає частину методичних проблем, з якими стикаються соціологи при спробах виміряти модальності страху. А акценти на ресурсах, які можливо втратити, відкривають нові напрямки для типологізації та вивчення функцій/дисфункцій побоювань.

Список літератури: 1. Левада Ю. Проблема эмоционального баланса общества / Ю. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2000. – № 2. – С. 7–16. 2. Голов А. Порядок-Свобода-Страх: перемены за два года [Електронний ресурс] / А. Голов. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/press/2006011101.html>. – Назва з екрана. 3. Социальные угрозы: опасения и тревоги населения стран G-8. Июнь 2006 г. Основные результаты опроса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zircon.ru/upload/iblock/7f7/060712.zip>. – Назва з екрана. 4. Schachter S. Cognitive, social, and physiological determinants of emotional state / S. Schachter, & J. E. Singer // Psychological Review. – Vol. 69. – 1962. – P. 379–399. 5. Левада Ю. «Человек советский» десять лет спустя: 1989–1999 (предварительные итоги сравнительного исследования) / Ю. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1999. – № 3. – С. 7–15. 6. Соболева Н. И. Социальные чувства как феномен субъективной реальности: восприятие массовым сознанием структурных изменений в обществе / Н. И. Соболева // Якість життя в Україні: час жити і час виживати : матеріали круглого столу. – К. : ВІРА, 2003. – С. 87–94. 7. Иванова В. А. Массовая тревожность россиян как препятствие интеграции общества / В. А. Иванова, В. Н. Шубкин // Социс. – 2005. – № 2. – С. 22–28. 8. Евразийский монитор: мониторинг социальных настроений населения стран постсоветского пространства. 5-я волна опросов. Апрель – май 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zircon.ru/upload/iblock/697/060602.ppt>. – Назва з екрана. 9. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження», 2005–2007–2009 / Є. І. Головаха, А. П. Горбачик ; НАН України, Ін-т соціології ; Міжнар. фонд «Відродження». – К. : [Ін-т соціології НАН України ; РПФ Азбука], 2010. – 117 с. 10. Чого ми боїмося? : Рівень страху залежить від довіри до уряду : [інтерв'ю з В. І. Паніотто] / Оксана Миколок ; Щоденна всеукраїнська газета «День» // День. – 20.03.2008. – № 51. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=198198&mainlang=ukr>. 11. 53% українців побоюються економічних проблем у країні (опитування) [Електронний ресурс] / Всеукр. асоц. кадрівиків. – Режим доступу: <http://kadrovik.com.ua/content/53-ukra-nts-v-poboyuyutsya-ekonom-chnikh-problem-u-kr-n-opituvannya>. – Назва з екрана. 12. Результати соціологічного дослідження, проведеного в листопаді 2009 р. МБФ «Планета взаємодопомоги» [Електронний ресурс] / Міжнар. благод. Фонд «Планета взаємодопомоги». – Режим доступу: <http://planetofsupport.org/ua/rezultaty-issledovaniy/rezultaty-sotsiologicheskogo-issledovaniya-provedennogo-v-noyabre-2009-g-mbf-planeta-vzaimopomoschi>. – Назва з екрана. 13. Мигунова А. В. Социологические концептуализации и эмпирические исследования переживания страха : автореф. дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Мигунова Арина Владимировна. – Н. Новгород, 2007. – 27 с. 14. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с. : ил. – (Сер. «Мастера психологии»).

Надійшла до редколегії 27.11.2012

Идентифицированы и описаны методические проблемы социологического измерения модальностей страха, а также разработаны предложения относительно повышения валидности и надежности измерения этих феноменов. Обоснован вывод, что опасения, интерпретируемые как известные страхи, являются наиболее подходящими для измерения методом социологического опроса.

The methodical problems of the sociological measuring of fear modalities are identified and described, and also the suggestions to increase validity and reliability of measuring of such phenomena are developed. Conclusion that fears, interpreted as knowledge about dangers, are most suitable for measuring by the method of sociological research was grounded.